

ФЕНОМЕН ДИСКУРСУ В КУЛЬТУРІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розкриваються зміни змісту дискурсу як соціального феномену в процесі становлення постсучасного суспільства. Показується обумовленість змін змісту терміну «дискурс» культурними трансформаціями, що відбуваються в різних сферах буття соціуму

Вступ. У сучасній філософській і науковій літературі вживання терміну «дискурс» стало майже нормою, хоча, як показує аналіз його застосування в деяких наукових працях, воно є не завжди правомірним. Термін “дискурс” був вироблений у філології для позначення органічної частини певного тексту. Проте з формуванням філософії структуралізму, деконструкції, постмодернізму цей термін “перекочував” не лише у філософію, але й інші соціогуманітарні науки та інші галузі знання. Зокрема, широкоживаним стало словосполучення «дискурсивна практика», який увів до філософського вжитку М.Фуко [1, с.118]. Ним нині послуговуються також при оцінці будь-якого тексту: літературного, математичного, природничонаукового, історичного і т. д. Особливого розповсюдження термін «дискурс» набув у сучасній науці. Зокрема, В.М.Розін застосовує його до характеристики всієї технократичної діяльності. Він вважає, що до технократичного дискурсу входять не тільки науковий текст і наукова діяльність, а також ціла система інститутів, які працюють на сучасну науку й техніку. Сюди ж він відносить і «особливий спосіб блокування всіх тих розмов, які працюють проти техногенної цивілізації» [2, с.214] Очевидно, що таке розуміння дискурсу виводить значення цього терміну далеко за межі початкового його значення як частини тексту.

Така розмаїтість у застосуванні даного терміну актуалізує культурфілософське дослідження його як *лінгвістичного й соціального феномену*, що й визначило **мету** даної статті.

Основна частина. В останні десятиліття ХХ століття і філософи, які займаються дослідженням сучасних проблем мови й мовлення, і лінгвісти звернулися до дискурсу як до форми взаємодії мови й мовлення. Як уже зазначалося, спочатку цей термін використовувався в лінгвістиці, де ним позначали частину (причому, органічну частину) тексту або промови. Тому він повинен був існувати за законами цього тексту. Останнім часом поняття “дискурс” набуло зовсім іншого значення, воно стало досить розмитим. Більше того, ним позначають сьогодні що завгодно.

Одне з визначень дискурсу сформулював М.Фуко. У своїй праці “Археологія знання” він не лише дав визначення цьому терміну, але й увів нові словосполучення, які містять даний термін, такі як “дискурсивна подія”, “дискурсивна формація”, “дискурсивна практика” тощо. Дискурс у М.Фуко – це, звичайно, текст. Але його не можна уявляти простим плетивом слів. Для нього “дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, змішує лексику та досвід” [1, с.49]. Він вважав, що хоча дискурс і має певні правила своєї побудови, проте в ньому розтискуються жорсткі сполучення слів і звільняються сукупності правил, що обумовлюють дискурсивну практику. Тобто М.Фуко розмиває усталені в лінгвістиці межі дискурсу і піднімає над мовою й мовленням [1, с.50], хоча й визнає, що фундаментом дискурсу є мова.

Джерелом дискурсу в нього є *дискурсивні події*, які він розглядав як той первинний матеріал, навколо якого формується простір дискурсу. Вони лежать в основі *фраз* або *висловлювань*, які в своїй сукупності й утворюють відповідний дискурс [1, с.28]. Більш строго визначення дискурсу він зв’язував із дискурсивною формацією. *Дискурсивною формацією* він називав висловлювання разом із певними принципами й закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому дискурс розумів як сукупність висловлювань,

що належать до однієї й тієї ж дискурсивної формації. Дискурс не утворює риторичного, формального або нескінченно повторюваного узагальнення, появу й застосування в історії якого можна було б передбачити. Він утворюється обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування [1, с.117]. У цьому сенсі він говорив про кліматичний дискурс, економічний дискурс, історичний дискурс, дискурс психіатрії тощо. Отже, дискурс носить історичний характер, бо він є фрагментом, перервністю в самій історії.

Дискурсивна практика у М.Фуко – «це сукупність анонімних історичних правил, які завжди визначені в часі й просторі, які встановили в дану епоху й для даного історичного, економічного чи лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання» [1, с.118]. Її не можна плутати ні з експресивними (тобто зв'язаними з виразним виявом почуттів) операціями, через які індивід формулює ідею, бажання, образ, ні з раціональною діяльністю, яка може виконуватися в системі висновків, ні з «компетенцією» промовця під час побудови ним граматичної фрази. Дискурсивні практики можуть іноді перехрещуватися, іноді – виключати й ігнорувати одна одну, а іноді – бути сусідками, дотикаючись одна до одної через відповідні слова та фрази. М.Фуко вважав, що люди, будучи втягнутими в дискурсивні практики, формують свою волю до бажань, знань, влади, до естетичних та моральних цінностей. Людина народжується в практиці дискурсу, але не автоматично, а в міру своєї активності, переоцінюючи правила й установлення. На його думку, наука, чуттєвість, мораль – все це притаманне практиці дискурсів у формі деяких принципів їхньої зв'язаності, які проте не залишаються незмінними, а розсіюються грою випадку.

Сучасний німецький філософ Ю.Хабермас інакше, ніж М.Фуко, тлумачить феномен дискурсу. На його думку, дискурс ґрунтується на певних правилах, які «мають нормативний зміст; вони нейтралізують владний дисбаланс і піклуються про дотримання однакових можливостей для

здійснення власних інтересів кожного учасника» [3, с.113]. У цьому зв'язку він розглядає ідею комунікативної раціональності, яка полягала в тому, що правила мовленнєвої дії можуть стати темою розмови, дискусії, одним словом, дискурсу. Дискурс у Ю.Хабермаса – це більше, ніж вільна розмова, в якій співбесідники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації. Дискурс – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дозволяють виявити загально значиме, нормативне у висловлюваннях. Але якщо нормативність висловлювань виявлена, то тим самим задана і нормативність вчинків. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність, яка поза дискурсом відсутня.

Дискурсом філософ називає не будь-який діалог (а в діалозі можуть брати участь як завгодно багато осіб), а лише той, що досягнув певної стадії зрілості. Мається на увазі, що такий діалог переступив стадію інфантильності, тобто дитячого, нерозвиненого (в раціонально-лінгвістичному сенсі) рівня. Лише в тому випадку, коли учасники діалогу виробили спільну, до того ж дієву спільну думку, можна говорити про дискурс. Спільний спосіб дій, за Ю.Хабермасом, впливає з колективної природи дискурсу: «Якщо спосіб дій, який вимагає обґрунтування, має колективну природу, то члени такого колективу мусять дійти до спільного рішення. Вони повинні постаратися взаємно переконати один одного в тому, що в інтересах кожного з них, щоб усі діяли у такий спосіб» [3, с.112]. Темою дискурсу є правила мовленнєвих актів, які в свою чергу конституують (встановлюють) правила вчинків та предметних дій.

Дискурс в ідеалі – це взірець, модель вироблення комунікативної компетенції. Конкретні дискурси можуть бути більш чи менш успішними. Тут не виключені суперечки, образи, незгоди (дисконсенсуси). Найбільш важливим моментом у дискурсі є його актуальність, оскільки саме вона приводить до вироблення правил спільного проживання людей у суспільстві. На думку Ю.Хабермаса, біда людей полягає не в тому, що в суспільстві вони нібито втрачають свою індивідуальність (як вважав М.Хайдеггер), а в тому,

що їхнє спільне проживання страждає недостатньою комунікативною зрілістю. Дискурс у нього виступає мовленнєвою діяльністю, яка відкриває підступи до науки, мистецтва, техніки і праці. В цих сферах дискурс проходить перевірку на свою істинність. Ю.Хабермас виділяє *прагматичні дискурси*, в яких ведеться пошук розумного вибору між різними цілями (як саме відремонтувати велосипед, чи вступати до вузу, чи їхати на екскурсію і т.п.); *етичні дискурси*, в яких ідеться про більш сильні надання переваги, оскільки обговорюються самі інтереси й цінності людей; *морально-практичні дискурси*, в яких перспектива кожної людини переплітається з перспективою всіх. Тобто тут практичний розум використовується не в аспекті блага для розрізнених “Я”, а в аспекті справедливості для всіх людей, для “МИ” [4, с. 17, 21, 26] Цим самим не зачіпаються інтереси кого б то не було.

Якщо порівняти тлумачення дискурсу М.Фуко та Ю.Хабермасом, то можна помітити, що у першого він більше корелює з лінгвістичним розумінням дискурсу, оскільки в ньому надається перевага лінгвістичним одиницям: слову, фразі, виразу, тексту тощо, хоча повністю не співпадає з ним. У другого ж дискурс набуває морального-етичного забарвлення, оскільки його головна функція – виробити не лише спільну думку, але й спільні норми та правила поведінки людей у суспільстві. Але при цьому він не заперечує значного впливу мови в процесі комунікації, адже «мовна прагматика виходить із питання про те, як учасники комунікації... можуть досягати взаєморозуміння стосовно чого-небудь у світі» [5, с.261-262].

Схожим із Хабермасовим є тлумачення дискурсу у його однодумця і друга К.-О.Апеля, який теж проблему дискурсу зв’язує з комунікативним співтовариством, існування якого ґрунтується на моральній аргументації. Він зазначає, що сенс моральної аргументації полягає в тому, що справі комунікативного співтовариства можуть слугувати всі можливі потреби людей, які можна гармонізувати всіх інших на шляху аргументації. Це «зобов’язує тих, хто в процесі соціалізації досяг “комунікативної

компетенції”, в кожній справі, яка торкається інтересів... інших, прагнути до узгодження солідарної волі; й лише ця основна норма... забезпечує моральну обов’язковість окремим угодам, які відповідають нормі»[6, с.326]. Очевидно, що для К.-О.Апеля дискурс є соціально-культурним феноменом, який базується на виконання, перш за все, спільно прийнятих комунікативним співтовариством моральних норм. Він доводить, що основи етики комунікації не можуть виходити з ідеалізованих передумов, а «при інституціоналізації моральної дискусії слід враховувати не тільки інтелектуальні труднощі», а й «цю інституціоналізацію проводити в конкретній історичній ситуації, яка все ще характеризується *конфліктом інтересів*) (виділено К.-О.Апелем) [6, с.327].

Слідом за К.-О.Апелем необхідність інституціоналізації підкреслює й Ю.Хабермас, зазначаючи, що вона необхідна для того, щоб адаптувати вироблені комунікативним співтовариством норми дискурсу до конкретних емпіричних умов. Як приклад, він наводить практику дискурсу в наукових і парламентських закладах, де вони підпорядковані певним правам, імунітетам, регламентам тощо. «Якщо ми хочемо уникнути “помилки зайвої конкретизації”, - пише він, - нам потрібно ретельно відрізнити правила дискурсу від конвенцій, які слугують для інституціоналізації дискурсів, тобто для того, щоб ідеальний зміст аргументативних передумов зберігав свою значимість в емпіричних умовах» [3, с.145]. Отже, К.-О.Апель і Ю.Хабермас розглядають дискурс не стільки в когнітивно-лінгвістичній, стільки в морально-практичній площині.

Лінгво-філософського забарвлення феномен дискурсу набуває в працях представників французької школи аналізу дискурсу, яка сформувалася в 60-х роках минулого століття на основі поєднання «лінгвістики, психоаналізу Лакана і філософії Альтюссера» [7, с.18-19]. Цей напрямок сформувався в період соціально-політичних виступів студентів у Франції в травні 1968 року. Тому не випадково, що в різних університетах Франції розпочали теоретичні дослідження, в яких марксизм і лінгвістика поєдналися в розмірковуваннях

про політичну владу дискурсу. Засновники цієї школи вважали, що соціальні дискурси ніколи не бувають нейтральними або “невинними” і будь-яке висловлювання літературного характеру, наприклад, «Маркіза вийшла о п'ятій годині» є не менш ідеологічним, ніж висловлювання «Франція французам». Тобто не існує висловлювання, яке б не мало культурної обумовленості, не було б зв'язаним із характеристиками, інтересами певного суспільства чи певної соціальної групи. І тут вступає в дію, на їхній погляд, лінгвістика, яка дозволяє здійснити строго науковий аналіз того чи іншого висловлювання, підпорядковуючи його мовним законам замість безпосереднього звернення до соціально-економічних інстанцій. І разом із тим творці аналізу дискурсу взяли до уваги фактор психоаналізу в тлумаченні його Ж.Лаканом.

Тут слід зробити зауваження, що у Франції, як зазначає один із представників французької школи аналізу дискурсу П.Серіо, слово «ідеологія» будь-який семіотичний факт, який інтерпретується у світлі соціальних інтересів і в якому узаконюються соціальні значимості в їхній історичній обумовленості. Тобто наявна неадекватність їхнього тлумачення через викривлення істинності або неповне описання емпіричної дійсності. Отже, йдеться про сцієнтистську ідеологію [7, с.20-21]. Проте в даному випадку ідеологія ґрунтується не лише на свідомості, а й на несвідомих актах психічної діяльності людей. Ця ідея в Л.Альтюссера впливає з концепції суб'єкта З.Фрейда, в якій «реальний суб'єкт, індивідуум у його особливому існуванні, не має обличчя его, центрованого “на себе”, на “свідомість”, на “існування” – чи то існування для себе, чи тілесне існування, чи “поведінкове” існування, – людина-суб'єкт є децентрованою, вона формується в структурі, “центром” якої є лише уявлюване незнання “себе”. Суб'єкт формується в ідеологічних формах, з якими він себе “ототожнює” [Цит. за: 7, с.22]. Із зазначеного й слідує, що французька школа аналізу дискурсу спирається на марксизм, психоаналіз та структуралізм в особах К.Маркса, З.Фрейда та Ф. де Соссюра. Поняття дискурсу тут «відкриває

важкий шлях між чисто лінгвістичним підходом, який ґрунтується на визнаному забутті історії, та підходом, що розчиняє мову в ідеології» [7, с.27].

Дослідження розвитку школи аналізу дискурсу впродовж наступних десятиліть ХХ століття здійснив Патрік Серіо, показавши різні етапи його становлення і відмінність між різними підходами до самого феномену дискурсу. Він показав, що, не зважаючи на відмінності, більшість представників цієї лінгво-філософської школи ставляться до дискурсу як до тексту. Він зазначає: «За межами легких, доступних, таких, що не викликають суперечок, способів описання універсальних семантик і лексичних семантик, внутрішньо притаманних системі певної мови, А.Д. (аналіз дискурсу. – Л.Д.) учить нас, що слова можуть змінювати значення відповідно до позицій, які займають ті, хто їх вживає» [7, с.52]. Але разом із тим цей текст вплетений у суспільну реальність, описану в ньому. Отже, він визначається культурно-історичним та соціокультурним контекстом.

В останні десятиліття ХХ та на початку ХХІ століть новий сплеск уваги до сутності дискурсу спостерігається серед зарубіжних і вітчизняних лінгвістів. Важливою ознакою їхніх підходів до розуміння дискурсу є те, що вони зв'язують мовний його аспект із філософським, соціологічним, когнітивним, психологічним та іншими. Як пише російський лінгвіст М.Л.Макаров у праці «Основи теорії дискурсу», історія мовознавства трьох останніх століть засвідчує, що наука про мову є людинознавчою, тому відбувається перегляд її статусу, інакше визначається її предмет, цілі та основні дослідницькі постулати, виникають нові міждисциплінарні зв'язки тощо [8, с.11]. Він вважає теоретичну й практичну лінгвістику соціальною наукою, яка підійшла до моменту переоцінки цінностей, переосмислення накопичених досягнень і невдач, методологічних засад, дослідницьких практик і т.д. Звідси й зміни статусу самої лінгвістики. Автор показує, що таке розуміння лінгвістики сходить до висловлювання одного з вітчизняних її засновників І.О.Бодуена де Куртене: «Застосування будь-якої науки може

бути подвійним: це може бути застосування її для потреб інших наук або ж застосування в практичному житті... В науці можна з користю застосовувати мовознавство при дослідженнях історії понять, у психології, в міфології... в історії культури... в практичній політиці» [8, с.14]. Він прозорливо вказав на посилення ролі лінгвістики для соціальних наук, що й відбувається з кінця ХХ століття. Це повною мірою стосується й такого елемента науки про мову, як дискурс. М.Л.Макаров розглядає дискурс-аналіз як метод, принцип і самостійну дисципліну, що, на його думку, забезпечує комплексне дослідження складного багатовимірного феномену мовного спілкування, яке є об'єктом лінгвістичного (в широкому значенні) аналізу у руслі *прагмалінгвістичного* (виділено М.Л.Макаровим) підходу.

Значне місце в дослідженні дискурсу як мовного феномену займають праці вчених-лінгвістів МДУ ім. М.В.Ломоносова. Зокрема, досліджуючи мову засобів масової інформації, О.С.Кубрякова, Л.В.Цурікова, Ю.С.Степанов та інші мовознавці аналізують вербальний бік *дискурсивної діяльності ЗМІ* (виділено нами. – Л.Д.). Справедливо відмічаючи, що ця діяльність не є чисто лінгвістичною, а має багато аспектів, вони вважають, що й досліджувати її необхідно на основі поєднання зусиль соціологів, політологів, філософів, лінгвістів. На їхню думку, найкраще ці спільні зусилля може поєднати міждисциплінарна когнітивна наука, оскільки вона зорієнтована на роботу з інформацією, якою й оперують Засоби масової інформації [9, с.183-184]. Вони дають своє тлумачення терміну «дискурс», роблячи акцент на мовному аспекті цього соціального феномену: «З нашої точки зору, – пишуть О.С.Кубрякова та Л.В.Цурікова, – ДИСКУРС – це обмежений цілком визначеними часовими й загальними хронологічними рамками *процес використання мови* (мовленнєва діяльність) обумовлений і детермінований особливими типами соціальної активності людей, який переслідує конкретні цілі й завдання та протікає в достатньо фіксованих умовах не тільки з точки зору загальних соціально-культурних, але й

конкретних індивідуальних параметрів його реалізації та інстанціації» [9, с.185].

Автори відмічають популярність застосування терміну «дискурс» у сучасних гуманітарних науках та багатоманітність його визначень, проте самі беруть до уваги переважно його мовний аспект, хоча й показують обумовленість мовної діяльності характером і специфікою тієї соціальної практики, в якій дискурс протікає. Вони вважають найбільш визнаним серед лінгвістів визначення дискурсу, дане Н.Д.Арутюною, в якому вона характеризує його як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін.) факторами; текст, узятий у подійному аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)» [10, с.136-137]. У цьому визначенні дискурсу мовна діяльність як живе мовлення вплетена в усі види соціальної практики, що засвідчує про його комунікативну інтенцію.

У зарубіжній літературі дискурс і дискурс-аналіз досліджують переважно в контексті сучасної теорії комунікації. Зокрема провідні спеціалісти Данії та Швеції в галузі цієї теорії М.Йоргенсен і Л.Філліпс у своїй роботі «Дискурс-аналіз. Теорія і метод» розглядають дискурс-аналіз як теоретичну й методичну основу соціальних досліджень, а сам дискурс визначають як *«особливий спосіб спілкування і розуміння навколишнього світу (або якогось аспекту світу)»* (виділено авторами. – М.Й., Л.Ф.)» [11, с.18]. Зазначені автори аналізують розроблені в різних науках підходи до розуміння дискурсу, серед яких основними вважають три: теорію дискурсу Ернесто Лакло і Шанталя Муфф, критичний дискурс-аналіз та дискурсивну психологію. Вони вважають, що саме ці підходи є найбільш плідними для дослідження комунікації, культури й суспільства, оскільки за їхньою допомогою можна аналізувати різні сфери суспільного життя, а також

досліджувати роль мови в глобальних і культурних змінах, таких як глобалізація та розповсюдження мас-медійної комунікації.

М.Йоргенсен і Л.Філліпс виявляють спільне й відмінне в зазначених підходах до дискурс-аналізу, вбачаючи схожість у їхній точці зору на мову – її витoki лежать у структуралістській і постструктуралістській лінгвістиці; на особистість – ця точка зору базується на версії структуралістського марксизму. Відмінність же цих підходів полягає, по-перше, в їхньому тлумаченні «сфери» функціонування дискурсів: чи формують дискурси все «соціальне» цілком, чи вони самі частково складаються з аспектів «соціального»? А по-друге, зазначені підходи різняться предметом аналізу: в деяких підходах аналізується дискурс повсякденних стосунків між людьми, а деякі – надають перевагу більш абстрактним дискурсам, що «циркулюють» у суспільстві [11, с.20]. Автори відмічають комплексний характер самого дискурс аналізу, в якій би теорії він не розглядався, оскільки: він спирається на філософські (онтологічні й епістемологічні) передумови, які мають стосунок до ролі мови в соціальних структурах світу; він містить теоретичні моделі й методологію того, як обрати підхід до дослідження проблеми; він ґрунтується на специфічних прийомах аналізу. Саме тому, на думку авторів, теорія й метод у дискурс-аналізі тісно зв'язані між собою [11, с.21]. Вони акцентують увагу на тому, що в конкретному дискурс-аналізі дослідники мають формувати власні теоретичні підходи, комбінуючи елементи, що належать до різних уже існуючих дискурсаналітичних та недискурсаналітичних підходів, якщо їх можна застосувати в конкретній ситуації.

Можна аналізувати ще значну кількість джерел, у яких розглядаються проблеми формування й функціонування дискурсів, зокрема у психології, соціології, педагогіці, політології тощо. Проте це виходить за межі мети даної статті, адже, як було зазначено, завдання полягало в тому, щоб показати, як змінюється зміст терміну «дискурс» у процесі його залучення до термінологічного апарату багатьох соціогуманітарних наук.

Висновки. Як показує проведений аналіз різних підходів до осмислення дискурсу як соціально-культурного феномену, сучасні дослідження розглядають його як багатогранне й багатоаспектне явище, яке застосовується й аналізується в різних гуманітарних науках відповідно до власного предмету. Але водночас і в філософії, і в лінгвістиці, і в теорії комунікації вказується на його комунікативно-діяльнісний характер. Дискурс розуміється як процес і результат взаємодії мовних форм спілкування з різними сферами суспільного життя, обумовлений соціокультурними особливостями кожної із цих сфер.

Хоча існує значна кількість філософських і конкретна наукових досліджень феномену дискурсу, не можна говорити про вичерпаність даної теми – вона залишається перманентно актуальною, оскільки виникають все нові форми і види дискурсів у нових соціально-культурних умовах становлення соціуму, які вимагають ґрунтовного аналізу, без якого неможливим є розуміння специфіки нових соціальних явищ, таких як глобалізація, інформатизація, комп'ютеризація тощо, що визначають образ початку нового тисячоліття.

Література.

1. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – 210 с.
2. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления. – М.: Эдиториал, 2000. – 248 с.
3. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб: Наука, 2000. – СПб: Наука, 2000. – 380 с.
4. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – 282 с.
5. Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
6. Апель К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
7. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М.: Прогресс, 1999. – С.12-53.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
9. Кубрякова Е.С., Цурикова Л.В. Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности // Язык средств массовой информации. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2008. – С.183-209.
10. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистическая энциклопедия. – М.: Энциклопедические словари, 1990. – С.136-137.

11. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. – 2-е изд.,
испр. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с.